

MTX860

MUUSIKALISE VORMI ANALÜÜS

Konspekt. Koostanud Margus Pärtlas

2009

MÕNINGAID PÕHIMÕISTEID

Motiiv on väikseim (tavaliselt ühe takti pikkune) suhteliselt iseseisev ja karakterne muusika element. Motiivil on iseloomulik (äratuntav) meloodia, rütm ja/või harmoonia.

Fraas on muusikalise süntaksi (lauseehituse) element. Tavaliselt mõeldakse fraasi all tsesuuridega ("hingamiskohtadega") eraldatud motiivist pikemat meloodialõiku. Fraasi pikkus võib olla väga erinev, mõnikord räägitakse pika fraasi liigendumisest mitmeks lühemaks fraasiks.

Teema on muusikaline materjal, millel põhineb heliteos või selle suurem alaosa. Teema aluseks on tavaliselt iseloomulik (selgelt äratuntav) meloodia. Teema on suuremal või vähemal määral lõpetatud tervik. Polüfoonilise teose teema on enamasti lühike ja ühehäälnene (lõpeb meloodilise kadentsiga), homofoonilise teose teema ulatuslikum ja mitmehäälnene (lõpeb harmoonilise kadentsiga).

Kadents on terve teose, selle suurema alaosa või pikema fraasi lõpuvormel, mis põhineb iseloomulikul meloodia- ja bassiliikumisel ning harmoonilisel järgnevusel. Kadentside tähtsamad liigid on:

- täiskadents (V-I), mis võib olla kinnises (lõpeb toonikaga priimi seisus) või lahtises (ei lõpe priimi seisus) kujus
- poolkadents (I...-V)

Kadentside erikujud (täpsemalt täiskadentsi edasilükkamise e. fraasi laiendamise võtted) on katkestatud kadents (V-VI) ja välditud kadents (V-I₆).

TÄHTSAMAD BAROKKVORMID

VANA KAHEOSALINE VORM

Ka "barokktantsude vorm". Levinud eelkõige 18. saj. esimesel poolel. Kaks osa, mõlemad kordusmärkide vahel. Osad mõnikord võrdse pikkusega, mõnikord on teine osa pikem. Esimeses osas reeglina üks kadents, teises osas 1-2 kadentsi. Temaatiliselt ühtne (kontrastseid teemasid pole). Osade lõpud sageli sarnased, kuid eri helistikes (2. osa lõpp kordab 1. osa lõppu transponeeritult). Ka osade algused võivad olla materjalilt sarnased, kuid tonaalselt erinevad.

Tüüpskeem:

$$\begin{array}{c} \text{I} \rightarrow \text{V} :||: \quad \text{X} \rightarrow (\text{VI}, \text{IV}, \text{II}, \text{III}) \rightarrow \text{I} :|| \\ \text{(mollis ka III)} \\ \begin{array}{ccc} \uparrow & & \uparrow \\ \text{TK} & & (\text{TK}) \\ & & \uparrow \\ & & \text{TK} \end{array} \end{array}$$

X – harmooniliselt ebapüsiv lõik

BAROKK-SONAADIVORM

Ka "vana sonaadivorm". 18. saj. esimesel poolel levinud vorm, mis sarnaneb üldstruktuuri ja tonaalse plaani poolest vanale kaheosalisele vormile, kuid on sellest mõnevõrra arendatum ning sisaldab mitmeid klassikalisele (18. saj. teise poole) sonaadivormile iseloomulikke jooni. Esineb nii instrumentaal- kui ka vokaalmuusikas. Tuntuimad näited on Domenico Scarlatti sonaadid (üheosalised lühehemad klahvpilliteosed).

Tonaalne plaan on samas, mis vanas kaheosalises vormis: $I \rightarrow V$ (mollis ka III) $X \rightarrow I$. Peamine erinevus seisneb selles, et modulatsioon kõrvalhelistikku toimub varem, mistõttu esimene osa jaguneb kaheks pooleks – peahelistikualaks¹ ja kõrvalhelistikualaks (mõnikord nimetatakse klassikalise sonaadivormi eeskujul ka peapartiiks ja kõrvalpartiiks). Teine osa (pärast kordusmärke) algab tonaalselt ebapüsivalt ning sarnaneb väikese töötlusega. Teise osa teine pool on reeglina esimese osa teise poole (kõrvalhelistikuala materjali e. kõrvalpartii) transponeeritud kordus peahelistikus. Harvem kordub repriisina ka peahelistikuala (esimese osa esimese poole) materjal.

BAROKK-RONDO

Rondo (It., Pr. *rondeau*) on muusikaline vorm, milles korduv peateema ehk refrään vaheldub kontrastsete episoodide e. kupleedega. Skemaatiliselt:

A B A C... A

A – refrään (ka rondo-teema), B, C jne – episoodid e. kupleed. Osade arv pole rangelt reglementeeritud.

Barokiajastul (17. saj. ja 18. saj. esimene pool) oli rondo eriti populaarne Prantsusmaal (Lully, Chambonnières, Louis Couperin, François Couperin, Rameau), kus seda kasutati eelkõige klavessiinimuusikas (eraldi palad või süitide osad, tihti programmiliste pealkirjadega), aga ka ooperite ja ballettide numbrites. Prantsusmaalt levis rondo ka teistesse maadesse. Rondosid leidub teiste hulgas J. S. Bachi loomingu (*Passepied* I Inglise süidist nr. 5, *Rondeaux* Partiitast nr. 2 klaverile, Partiitas nr. 3 sooloviulile, Orkestrisüidis h-moll).

Barokk-rondo refrään on tavaliselt 8 või 16 takti pikkune lihtne ja karakterne teema. Lõpeb täiskadentsiga peahelistikus. Refrääni kordused on tavaliselt peahelistikus ja täpsed, mõnikord on varieeritud faktruuri. Kupleede arv tavaliselt 3–4, kuid see võib olla ka tunduvalt suurem. Kontrast on eelkõige tonaalne (kaldumised ja modulatsioonid lähisugulushelistikesse), vähem temaatiline. Enamasti on kupleede materjal refräänist tuletatud.

¹ Helistikuala (ingl. *key area*) – helistiku "valitsemispiirkond", ühes kindlas helistikus lõik.

BAROKK-KONTSERDIVORM

Kontsert on barokiajastu tähtsamaid instrumentaalžanre. Kontsert on tsüklilise ülesehitusega, koosnedes kolmest või enamast osast (vivaldilik tüüpimudel – kiire-aeglane-kiire). Barokk-kontserdivorm esineb tsükli kiiretes osades.

Barokk-kontserdivorm põhineb ritornelli ja kontrastsete episoodide vaheldumisel. Ritornell (It. *ritorno* – tagasitulek) on täiskadentsiga lõppev *tutti*-lõik, milles on eksponeeritud peamine temaatiline materjal. Enamasti kordub ritornell vormi alguses ja lõpus terviklikul kujul ja peahelistikus, keskel aga fragmentidena kõrvalhelistikes. Episoodides on juhtival kohal solist või solistide grupp. Episoodide materjal on suures osas üle võetud ritornellist, kuid sisse võib tulla ka uusi temaatilisi elemente.

Barokk-kontserdivormi tonaalne plaan tugineb lähisugulushelistikele. Esimene modulatsioon läheb duurist tavaliselt dominanti, mollist paralleelhelistikku. Skemaatiliselt:

Duuris I → V ... III I

mollis I → III ... V I

Tähtsamate tonaalsete tugipunktide vahel tekib toonika arpedžeerimine.

DA CAPO VORMID BAROKIAJASTU VOKAALMUUSIKAS

Üldplaan on kolmeosaline (ABA), kusjuures keskosa võib põhineda uuel materjalil või A-osa materjali arendusel. Nii ühel kui teisel juhul toob keskosa sisse tonaalse kontrasti (tonaalne ebapüsivus, kõrvalhelistikud). Keskosas on alati uus tekst, repriis tuleb tagasi A-osa tekst. Teine oluline vormikujunduslik printsiip on ritornelli läbiviimiste ja vokaalsete lõikude vaheldumine. Nagu kontserdivormiski, kõlab ritornell tavaliselt alguses ja lõpus terviklikul kujul ja peahelistikus, vormi keskel aga lühendatud kujul ja kõrvalhelistikes.

Võib eristada kahte põhilist vormitüüpi:

- **Täpse repriisiga vorm (range *da capo*)**

	A		B			A
Ritornell	1. vokaalne lõik	Ritornell (lühivariant)	2. vokaalne lõik	Ritornell	1-2 vok. lõiku, vahepeal võimalik rit-i lühivariant	<i>da capo</i>
I	I → V	V	X → I	I	VI (IV, II)	III

- Muudetud repriisiga vorm (vaba *da capo*)

A			B			A ₁		
Ritornell	Vokaalne lõik	Ritornell	1-2 vok. lõiku, vahepeal võimalik rit-i lühivariant			(Ritornell)	Vokaalne lõik	Ritornell
I	I → V	V	VI	(IV, II)	III	I	I ... I	I

NB! Ülaltoodud tonaalsed plaanid on tüüpilised mažoorse peahelistiku puhul. Minoori puhul võib esimene modulatsioon viia ka paralleelhelistikku (III). Esineb ka muid tonaalseid plaane, kuid lähisugulushelistike ringist välja ei minda.

VARIATSIOONIVORM BAROKKMUUSIKAS

Variatsioonivorm koosneb teemast ja selle muudetud kordustest e. variatsioonidest (*variatio* lad. k. muutus, teisendus):

A	A ₁	A ₂	A ₃	...
Teema	Var. 1	Var. 2	Var. 3	
Teema 1. läbiviimine	Teema 2. läbiviimine	Teema 3. läbiviimine	Teema 4. läbiviimine	

Variatsioone võib liigitada **ühtseteks** ja **tsüklisteks**. Esimesel juhul rõhutatud tsesuure variatsioonide vahel ei ole, teisel juhul on variatsioonid üksteisest selgelt eraldatud.

Barokiajastul on levinud *basso ostinato* tüüpi variatsioonid, kus ühehäälnene teema kordub bassis. Vahel on korduv teema esitatud ka harmoonilise järgnevuse kujul. Taolises vormis teosed kannavad sageli pealkirja *Passacaglia* või *Chaconne* (*Ciaccona*). *Basso ostinato* variatsioonides varieeritakse harmooniat ja faktuuri, bassiteema ise ei muutu üldse või muutub vähe (võib rännata vahepeal ülemistesse häältesse, olla transponeeritud jne). Faktuur on enamasti polüfooniline ja tsesuurid variatsioonide vahel peidetud (st tegemist on ühtsete variatsioonidega).

Esineb ka variatsioone väljapeetud meloodiale e *cantus firmus* tüüpi variatsioone (sh koraalivariatsioonid).

KLASSIKALISED VORMID

LAUSE

Lause (ingl. *sentence*, sks. *Satz*) on väikseim kadentsiga lõpetatud vorm 18.-19. saj. muusikas. Eelkõige teema (näit. klassikalise sonaativormi peateema) eksponeerimise vorm. Omaette teose vormina esineb väga harva (võib olla näiteks salmi vormiks salmilaulus). Mõnikord nimetatakse iseseisvat, perioodi mitte kuuluvat lauset "suureks lauseks" (eristamaks seda terminoloogiliselt perioodi eel- ja järellausest).

Klassikalisel lausel on üsna kindel harmoonilis-kontrapunktiline struktuur ja fraasiehitus. Lause algus prolungeerib toonikat, sellele järgneb tihti mingi sekventsiline liikumine, lõpus on alati kadents. Tüüpiline lause on kvadraatse ehitusega ning moodustab summeeriva e. anapeststruktuuri (2+2+4, 4+4+8). Seega on lause tüüpiline pikkus 8 või 16 takti.

8-taktilise lause tüüpskeem:

	2		2		1	1	4		2
	1	2	3	4	5	6	7	8	
tuumikfraas e. tuumik		tuumiku täpne või variantne kordus		killustamine: motiivi täpne või sekventsiline kordus			kadents (TK, PK pea- või kõrvalhelistikus)		
esitlusosa e. esitlus					jätkuosa e. jätk				

Suur lause algab keskse muusikalise idee esitlemisega, mida nim. tuumikfraasiks e. tuumikuks (ingl. *basic idea*, sks. *Grundgestalt*). Järgneb sama mõtte täpne või variantne kordus. Lause esimest poolt kokku nimetatakse esitlusosaks e. esitluseks (ingl. *presentation*). Esitlus prolungeerib toonikat, enamasti ühel allpool toodud viisil:

tuumik	tuumiku kordus
I	V
I-V	V-I (väga levinud, nn. "küsimus-vastus"-struktuur)
I-V-I	V-I-V
I-IV	V-I

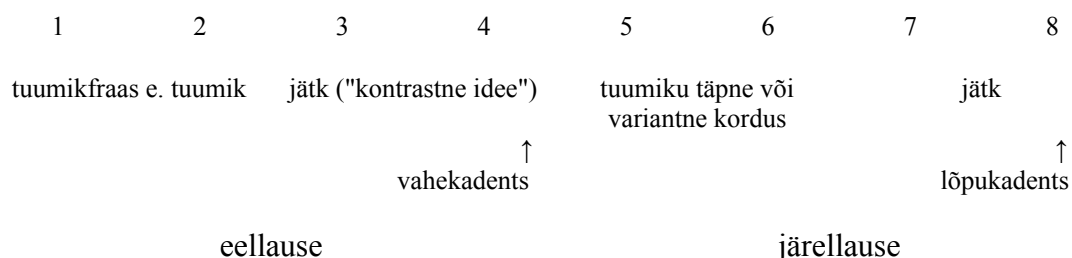
Lause teist poolt nim. jätkuosaks (jätkuks, ingl. *continuation*), mis moodustab enamasti madalama tasandi summeeriva struktuuri. Jätakuosa algab tuumikfraasi killustamisega, sageli sekventsij kujul, mis annab muusikale arenduslikuma iseloomu. Jätakuosa lõpp on seevastu lõpetav (harmooniline kadents). Kadentsiosas võib jätkuda killustumise protsess. Lause võib olla moduleeriv, sel juhul on kadents kõrvalhelistikus (enamasti dominanthelistikus).

Jätakuosa võib olla korratud. Seejuures võib esimesel korral jääda kadents lahtiseks, olla katkestatud või välditud. Jätakuosa kordus mõjub siis "vea parandusena". Esineb ka suuremaid struktuurseid kõrvalkaldumisi lause tüüpskeemist, millega kaasneb ebakvadraatsus (enamasti jätakuosa laiendus). Lausele võib kadentsi järel liituda lisand e. kodett – lühike kinnitav lõik.

PERIOOD

Periood on lause kõrval teine tähtis teema eksponeerimise vorm klassikalises muusikas. 19. saj. muusikas esineb ka omaette teose vormina (väikepalad, laulud).

Tüüpskeem:

Normatiivne periood on kvadraatse ehitusega, pikkus 8 või 16 takti. Periood jaguneb kaheks võrdse pikkusega vormiüksuseks (4 + 4 või 8 + 8 takti), mida nimetatakse eellauseks ja järellauseks. Perioodi jaoks on määrava tähtsusega kahe kadentsi olemasolu. Eellause kadentsi nimetatakse vahekadentsiks, järellause kadentsi lõpukadentsiks. Selleks, et kahest lausest vorm moodustaks ühtse terviku, peab lõpukadents olema lõpetatum kui vahekadents, siis tekib kadentside vahel harmooniline seos. Seetõttu lõpeb järellause peaaegu alati kinnise täiskadentsiga, samas kui eellause lõpus on enamasti poolkadents või lahtine täiskadents. Perioodi teiseks tähtsaks tunnuseks on tuumikfraasi (variantne) kordus järellause alguses ("suure" lause jätkuosa algas tuumikfraasi killustamisega, st arenduslikult). Seevastu eellauses järgneb tuumikfraasile mitte selle kordus (nagu "suure" lause esitusosas), vaid edasiarendus või kontrastse iseloomuga fraas (Caplini järgi contrasting idea). Kui tuumikfraas kordub järellause alguses täpselt, siis on tegemist paralleelstruktuuriga perioodiga, kui transponeeritult, siis sekventsilise struktuuriga perioodiga. Kui perioodi lõpukadents on kõrvalhelistikus, siis on tegemist moduleeriva perioodiga. Harvadel juhtudel on ka vahekadents kõrvalhelistikus.

Mitte kõik perioodid ei ole kvadraatse ehitusega. Kvadraatsusest kõige tüüpilisem kõrvalekaldumine on järellause laiendamine lõpukadentsi edasilükkamise teel (levinud võtted on välditud kadents ja katkestatud kadents, millele järgneb "vea parandus"). Järellause laiendust tuleb eristada lisandist e. kodetist kadentsi järel.

Järellause laiendamise kõrval esineb ka niisugust liiki ebakvadraatsust, mille puhul kumbki lause ei ole kvadraatne (st. ei ole nelja- ega kaheksatahtiline). Sel juhul on eel- ja järellause tavaliselt võrdse pikkusega (näiteks 5 + 5 või 6 + 6 takti).

Suuremate perioodide (8 + 8) eel- ja järellause liigendumine vastab mõnikord "suure" lause tüüpimudelile (2+2+1+1+2). Seega võib lause olla nii iseseisev (teema eksponeerimise) vorm kui ka perioodi alaosa.

LIHTVORMID

Lihtvormid on vormid, mille esimene osa on omaette lõpetatud vorm – kas lause või periood – ja teine osa (teised osad) ei moodusta perioodist keerukamaid struktuure. Lihtvorme nimetatakse vahel ka lauluvormideks (eriti saksakeelses kirjanduses). Lihtvormis võivad olla omaette teosed (19. saj. instrumentaalpalad või laulud), salmilaulud (üks salm lihtvormis), suuremate vormide alaosad (näit. variatsioonide teema, rondo refrään).

Lihtvormide esimene osa on sageli moduleeriv, vorm tervikuna lõpeb aga alati täiskadentsiga peahelistikus.

Kaheosaline lihtvorm

Koosneb kahest osast, sageli kordusmärkide vahel. Liigitatakse 2. osa funktsiooni ja materjali järgi:

- repriisita kaheosaline
- repriisiga kaheosaline (e. nelik, skemaatiliselt $a^1 b a^1$).

Erinevus peitub teise osa teises pooles: repriisiga vormis on see esimese osa teise poole (järellause või jätkuosa) kordus (mõnikord varieeritud või tonaalselt muudetud), repriisita vormis otsest kordust ei ole. Teise osa alguses võib kõlada uus, kontrastne materjal või esimese osa materjali arendus. Repriisiga kaheosalise vormi teine osa iseseisvat vormi ei moodusta, repriisita vormis võib moodustada (lause või perioodi). Vokaalmuusikas esineb repriisita kaheosaline vorm tihti refrääniga salmilauludes (muutuva tekstiga salmiosa + korduva tekstiga refrään).

Kolmeosaline lihtvorm

Kolmeosalise lihtvormi (ABA-vormi) esimene osa on teema esitus perioodi või lause vormis, keskosa arendab algmaterjali või esitab uue teema ning kolmas osa on esimese osa repriis.

Keskosa tüübid.

- kontrastne e. uuel materjalil keskosa – suhteliselt püsiv helistik ja suhteliselt kvadraatne fraasiehitus;
- arendav keskosa – tonaal-harmoniline ebapüsivus, struktuurne avatus, ebaregulaarsem fraasiehitus.

Mitte alati ei ole need tüübid selgelt eristatavad (näit. materjal on uus, kuid väljenduslaad arendav).

Repriis võib olla täpne või muudetud. Muudatused repriisis võivad puudutada

- struktuuri – (a) lühendatud repriis, (b) laiendatud repriis;
- harmooniat ja tonaalset plaani – näit. kui algosa oli moduleeriv, siis repriis lõpeb peahelistikus;
- dünaamikat, instrumentatsiooni jt. muusika elemente.

Mõnikord on repriis ainult temaatiline (algusmaterjal "vales" helistikus) või tonaalne (alghelistik uue materjaliga).

KOLMEOSALINE LIITVORM TRIOGA

Kolmeosaline liitvorm trioga on repriisiga vorm (ABA), mille osad on liitvormis, põhinevad eri teemadel ja on struktuurselt lõpetatud. Vormi kontrastset keskosa nimetatakse trioks. Liitvormi osad on enamasti niivõrd iseseisvad, et neid võib ette kujutada omaette paladena. Seejuures on tegemist nende "palade" lihtsa vastandamisega – sujuvaid üleminekuid ja osadevahelisi temaatilisi seoseid esineb harva.

Vormi päritolu on seotud barokiajastu tantsusüitides esinevate tantsupaaridega (näit. Gavott I – Gavott II – Gavott I *da capo*). 18. saj. teisel poolel saab see klassikalise menueti (hiljem skertso) vormiks.² 19. saj. ja hiljem kasutatakse kolmeosalist liitvormi trioga eelkõige tantsudes ja marssides, seda esineb palju romantikute instrumentaalpalades (vokaalmuusikas harvem).

Kolmeosalise liitvormi esimene osa (menueti- või skertso-osa) on tavaliselt kirjutatud kolmeosalises liitvormis (harvem kaheosalises liitvormis), mille esimene osa on moduleeriv. Arendav keskosa omandab sageli (eriti skertsodes) töötlusliku ilme. Seetõttu võib ulatuslikumates menuettides ja skertsodes (liitvormi esimestes osades) leida sonaadilikke jooni. Liitvormi repriis (nn siserepriis) on pea alati muudetud.

Trio (kasutatakse ka nimetusi *Menuetto II*, *Minore*, *Maggiore*; triol võib nooditekstis sõnaline tähistus ka puududa) on sisuliselt teine menuett või skertso (või muu esimese osaga sarnane tants või mars). Samuti kolmeosaline (harvem kaheosaline) liitvorm, kuid esimene osa sagedamini mitte moduleeriv. Trio on menueti-osaga tihti samas helistikus, kuid kasutatakse ka samanimelist helistikku ja kõrvalhelistikke (sagedamini IV, VI).

"Suure" A-osa tagasipöörduminst nimetatakse üldrepriisiks. See on tavaliselt välja kirjutamata (*da capo*).

Harva esineb üldrepriisi järel kooda, veelgi harvem sideosa trio ja üldrepriisi vahel.

Kolmeosalise liitvormi erikujud:

- kolmeosaline liitvorm kahe ühesuguse trioga (tekib osade kordamise tulemusel) – A B A B A;
- kolmeosaline liitvorm kahe erineva trioga – A B A C A (väliselt sarnane rondoga, kuid puudub rondole iseloomulik sujuv areng ja osade-vahelised seosed).

19. saj. muusikas esineb ka ABA-vorme, mis on liht- ja liitvormi vahepealsed (näit. üldrepriisis kordub A-osast ainult algusperiood).

² Schönberg nimetab menueti-vormiks kolmeosalise liitvormi esimest osa, mitte menuetti ja triot koos.

VARIATSIOONIVORM

Viini klassikud ja 19. saj. heliloojad kasutavad variatsioonivormi omaette teostes või instrumentaalsükli ühe (enamasti aeglase) osa vormina. Oma üldprintsibiilt on selle ajastu variatsioonid pea eranditult tsüklilised (st. variatsioonid on üksteisest selgelt eraldatud), barokiajastu ühtsed *basso ostinato* tüüpi variatsioonid kaovad käibelt (erandiks Brahmsi Neljanda sümfoonia finaali, rohkem näiteid taas 20. saj. muusikas).

Viini klassikud ja 19. saj. esimese poole heliloojad kirjutavad enamasti nn. **rangeid variatsioone**, milles teema vorm ja harmooniline plaan varieerimise käigus ei muutu. 19. saj. tulevad käibele ka nn. **vabad variatsioonid**, milles seosed teema ja üksikute variatsioonide vahel on nõrgemad (enamasti motiivilised). Ranged variatsioonid on kirjutatud ühes ja samas (või samanimelises) helistikus, vabades variatsioonides võib helistik muutuda. Vahel nimetatakse vabu variatsioone ka karaktervariatsioonideks või žanrilisteks variatsioonideks, mis rõhutab suurt kontrasti variatsioonide vahel.

Nii vabade kui ka rangete variatsioonide teema on homofoonilises faktuuris kahe- või kolmeosalises lihtvormis lõpetatud tervik (nagu omaette väikepala). See on igas mõttes "keskmine" – mitte liiga individualiseeritud ja keeruline, kuid piisavalt reljeefne ja meelde jääv; keskmises tempos, registris, dünaamikaskaalas. Teema võib olla helilooja enda komponeeritud (nn. originaalteema) või laenatud (teise helilooja teema, rahvaviis). Mõnikord on variatsioonivormis kaks teemat. Siis on tegemist **topeltvariatsioonidega**, kus teemasid varieeritakse enamasti vaheldumisi:

A B A₁ B₁ A₂ B₂ ...

Ranged variatsioonid järgivad teemat takt-taktilt. Varieeritakse meloodiat (ornamentaalselt, kaunistusheliseid lisades) ja faktuuri (juhtiv hääli võib minna bassi, harmooniline ja rütmiline figuratsioon saates). Klassikalisele stiilile on omased järgmised variatsioonitüübid ja varieerimise tehnikad:

- Rütmivältuste kiirenemine.
- Variatsioon samanimelises mollis (*minore*) või duuris (*maggiore*). *Minore* võib kõrvale kalduda teema vormist ja harmoonilisest plaanist.
- "Adagio" – rohkete kaunistustega variatsioon itaalia ooperiaaria vaimus.
- "Kontrapunktiharjutus" – polüfoonilises faktuuris ja barokilikus maneeris variatsioon.
- "Uus meloodia" – variatsioon, mis põhineb küll teema harmoonilisel struktuuril, kuid mõjub meloodiliselt uuena.
- "Finaal" – instrumentaalsükli finaali meenutav lõpuvariatsioon elavamas tempos.

Variatsioonide vahel on võimalikud sideosad ja variatsioonitsükli lõpus kooda. Variatsioonivormi kui tervikut aitavad organiseerida ka repriisilisus (teema algkuju tagasitulek enne lõppu – ühes viimastest variatsioonidest või koodas), variatsioonide rühmitumine, variatsioonisisene varieerimine ja üldtasandi vormi rakendamine.

ABA-VORM AEGLASTES OSADES

Klassikalise instrumentaaltsükli aeglastes osades võib leida järgmisi tüüpvorme:

- sonaadivorm;
- töötluseta sonaadivorm;
- ABA-vorm;
- variatsioonivorm;
- 5-osaline rondo.

Kuigi aeglane osa võib olla kirjutatud tavalises kolmeosalises lihtvormis, sarnaneb ABA-vorm aeglastes osades pigem liitvormile, sest vormi esimene osa (A, peateema) on enamasti kirjutatud kahe- või kolmeosalises lihtvormis. Samal ajal erineb aeglaste osade ABA vorm menuettidele ja skertsodele tüüpilisest kolmeosalisest liitvormist trioga. Tähtsamad erinevused on järgmised:

- Suuremate vormiosade vahel on sageli sujuvad üleminekud, sideosad; menueti põhiosa ja trio on enamasti kõrvutatud ilma sideosata.
- A ja B osa vahel võib esineda motiivilisi seoseid, mis trioga vormile ei ole iseloomulik.
- B-osa võib olla vormiliselt ja tonaalselt avatud, samal ajal kui trio on alati kindlas vormis (tavaliselt kolmeosaline lihtvorm) ja lõpeb täiskadentsiga.
- Üldreppis on alati välja kirjutatud ja sisaldab tihti muudatusi.
- Aeglaste osad lõpevad tavaliselt pika, tihti eri teemasid sünteesiva koodaga; menuettides ja skertsodes on kooda haruldane.

Aeglaste osades võib eristada kolme keskosa (teise teema) tüüpi:

- triolaadne teine teema (suhteliselt püsiv IV või VI astme helistik, selge kahe- või kolmeosaline lihtvorm, lõpus täiskadents);
- sonaadilik kõrvalteema (duuris dominanthelistikus, mollis paralleelhelistikus, lõpus täiskadents, enamasti lause või periood);
- "lõdva" struktuuriga e. episoodi-laadne teine teema (avatud vorm, muutuv helistik, lõpus täiskadents puudub).

SONAADIVORM

Tähtsaim suurvorm 18. saj. teise poole kuni 20. saj. esimese poole muusikas. Mitte segi ajada mitmeosalise sonaadi kui žanriga. Kasutatakse tsüklite kiiretes osades (sellest nimetus "sonaat-allegro vorm"), ka aeglastes osades, ooperiavamängudes jm. Eelkõige instrumentaalvorm, kuid esineb mõnikord ka vokaalmuusikas (ooperiaariad, missade *Kyrie*-osad).

Üldskeem:

(Sissejuhatus) Ekspositsioon Töötlus Repriis (Kooda)

Märkus: Ekspositsioon on tavaliselt kordusmärkide vahel (v.a. ooperiavamängudes), mõnikord 18. saj. muusikas ka töötlus koos repriisiga.

Sonaadivormi põhiprintsiip: ekspositsioonis on vastandatud kaks helistikuala (peahelistikuala ja kõrvalhelistikuala, vastavad pea- ja kõrvalpartiile), mis tavaliselt on temaatiliselt kontrastsed, repriisis aga toimub nende tonaalne lähenemine – ekspositsiooni kõrvalhelistikuala materjal transponeeritakse peahelistikku.

Sissejuhatus on aeglates tempos (aeglates tempos sonaadivormides sissejuhatus puudub), peahelistikus või selle samanimelises helistikus, harmooniliselt suhteliselt ebapüsiv (tihti prolungeerib peahelistiku dominanti), vormiliselt vaba. Mõnikord kõlab sissejuhatuses iseseisev teema (mis võib hiljem, näiteks töötluses, tagasi pöörduda), mõnikord üldisemat laadi materjal (näit. fanfaarikäigud).

Ekspositsiooni põhiosad on peapartii ja kõrvalpartii, neid seob sideosa e. sidepartii, kõrvalpartiile järgneb kinnitava iseloomuga kodett või lõpupartii.

Peapartii esitleb peahelistikku ja peateemat. Klassikalise sonaadivormi peateema on lause- või perioodivormis ning lõpeb täis- või poolkadentsiga peahelistikus (tüüpiline on haakekadents – täiskadents, mille lõpuakord on ühtlasi järgneva sideosa algusakordiks). Võib eristada materjalilt ühtseid ja kontrasti sisaldavaid peateemasid.

Sidpartii (sideosa) teostab sujuva ülemineku kõrvalpartiile. Algab tavaliselt nagu lisand peateemale, nagu peateema järellause (sel juhul peateema ise oli lausevormis ja lõpeb poolkadentsiga) või nagu (hüpoteetilise kolmeosalise vormi) arendav keskosa. Sideosa põhineb sageli üldisemat laadi materjalil (heliredelikäigud, arpedžod), mõnikord tuleb sisse uus teema (nn vaheteema). Sidepartii lõpp valmistab harmooniliselt ette kõrvalpartiit. Kaks võimalust: (1) SP lõpeb kõrvalhelistikuga dominandil (tihti prolungeeritud dominant, orelipunkt); (2) SP lõpeb peahelistiku dominandil, mis kõrvalpartii alguses saab uueks toonikaks (V=I).

Kõrvalpartii võib koosneda ühest kuni kolmest teemast. Kõik need on kõrvalhelistikus. 18. saj. muusikas on kõrvalhelistikuks duuri puhul V (dominant) ja molli puhul III (paralleelhelistik). Mõnikord algab KP mõnes muus helistikus, kuid lõpeb normatiivses helistikus. Kõrvalteema(d) on tavaliselt lause- või perioodivormis, tüüpiliseks iseärasuseks on laiendatud kadents ("murranguosa") – lahenduse edasilükkamine, sageli koos järsu karakterimuutusega. KP lõpeb selgelt artikuleeritud täiskadentsiga kõrvalhelistikus.

Kodett või **lõpupartii** kinnitab kõrvalhelistikku. Kui see on lühike ja kujutab endast korduvat kadentsivormelit, siis on sobivam nimetada seda kodetiks. Kui tegemist on ulatusliku vormiosaga, kus tuleb sisse uus materjal (või kasutatakse ekspositsioonis varem kõlanud teemasid), siis on parem kasutada mõistet lõpupartii.

Töötlus on sonaadivormi kõige ebapüsivam ja pingelisem osa. Põhineb ekspositsiooni teemadel (ühel või mitmel), harvem tuleb sisse ka mõni uus teema (nn. episoodiline teema). Iseloomulik on kadentside ja lõpetatud vormide vältimine. Tüüpilised arendusvõtted on moduleeriv sekvents ja motiivitöötlus (mõne motiivi või fraasi eraldamine terviklikust teemast). Oluline on analüüsida, mis ekspositsiooni teemade ja motiividega juhtub (intonatsioonilised, rütmilised, harmoonilised, tämbri- ja muudatused, polüfoonilised arendusvõtted). Tihti võib töötluses eristada kolme alalõiku:

- töötluse sissejuhatav lõik ("ootus")
- töötluse põhiosa (motoorne rütm, aktiivne liikumine)
- repriisi ettevalmistus (dominandi orelipunkt e. *predikt*)

Töötluses võib esineda väärrepriis – peateema algus esialgsel kujul, kuid kõrvalhelistikus.

Repriis on ekspositsiooni muudetud kordus. Muudatused võib jagada kahte rühma:

- reeglipärased – kõrval- ja lõpupartii transponeerimine peahelikku (sellega seoses võib muutuda ka sidepartii);
- individuaalsed – kõik ülejäänud muudatused. Individuaalsed muudatused leiavad tavaliselt aset PP ja SP piiril, tihti suluvad need vormiosad kokku. Võib tekkida lausa uus töötluslik arenguline – nn järeltöötlus.

Mõnikord kõlab repriisi PP subdominantelistikus (sel juhul kõlab kogu repriis ekspositsiooniga võrreldes kvart kõrgemalt või kvint madalamalt). Mõnikord algab KP kõrvalhelistikus ja jõuab peahelikku hilinemisega.

Kui PP ja KP on repriisis kohad vahetanud (repriis algab kõrvalteemaga), siis on tegemist peegelrepriisiga. Kui PP repriisist üldse välja jääb, siis on tegemist mittetäieliku repriisiga.

Kooda on lõpetav või töötluslik-lõpetav vormiosa repriisi järel (algab tavaliselt sealt, kus ekspositsiooni materjali kordus lõpeb) ning on viimasest eraldatud täiskadentsiga.

Sonaadivormi erikuju on **töötluseta sonaadivorm**, mis esineb sagedamini instrumentaalsüklite aeglastes osades ja ooperiavamängudes. Töötluseta sonaadivormis järgneb ekspositsioonile vahetult või lühikese sideosa järel repriis.

KLASSIKALINE KONTSERDIVORM

18. sajandi teisel poolel väljakujunenud kontserdivorm, mida kasutatakse instrumentaalkontsertide esimestes osades, kujutab endast omapärast segu barokk-kontserdivormist (ritornelli-vormist) ja klassikalisest sonaativormist. Kontsertlik on orkestri *tutti* ja soolo-lõikude vaheldumine, sonaativorm on tonaalne plaan ja üldine ülesehitus (ekspositsioon-töötlus-repriis).

Kontserdivormis on 6 põhilist lõiku:

(1) Ritornell [orkestri ekspositsioon]	I
(2) Solisti ekspositsioon	I-V (III)
(3) Ritornelli lühivariant kõrvalhelistikus	V (III)...
(4) Töötlus (soolo)	X
(5) Repriis (soolo)	I
(6) Ritornell [kooda]	I

Sissejuhatavat orkestri ritornelli nim. ka orkestri ekspositsiooniks, sest selle temaatiline ülesehitus vastab sonaadiespositsioonile (peapartii, sideosa, kõrvalpartii, kodett). Samas kõlab kogu lõik reeglina peahelikus, mistõttu mõiste "ekspositsioon" kasutamine on tinglik. Mõnikord toimub ritornelli keskel modulatsioon kõrvalhelistikku, kuid ritornelli lõpus taastub peahelik.

Solisti ekspositsioon vastab üldjoontes sonaadiespositsiooni ülesehitusele, orkestril on valdavalt saatefunktsioon. Spetsiifiliseks jooneks on nn "bravuurne teema" – tehnilise iseloomuga teine kõrvalteema, mis kulmineerub teemat lõpetava täiskadentsiga. NB! Sissejuhatav ritornell ja solisti ekspositsioon on temaatiliselt ülesehituselt sarnased, kuid mitte kattuvad. Analüüsides on oluline neid võrrelda. Mõnikord algab solisti ekspositsioon hoopis uue, nn "alternatiivse peateemaga". Muudatusi võib olla ka kõrvalpartiiis.

Ekspositsioonile järgnev ritornell on suhteliselt lühike. Selle algus mõjub lõpetavalt-kinnitavalt (nagu ekspositsiooni lõpupartii), kuid teine pool hakkab sageli moduleerima. Seega võib ritornelli jooksul toimuda justnagu sujuv üleminek töötlusele. Seetõttu ei ole kontserdivormis – erinevalt tavalisest sonaativormist – ekspositsiooni ja töötluse piir mitte alati üheselt selge.

Kontserdivormi töötlus sisaldab tavalise sonaativormiga võrreldes vähem motiivitöötlust, rohkem vaba improvisatsioonilaadset arendust.

Repriisis toimub sonaativormile iseloomulik pea- ja kõrvalpartii tonaalne lähenemine (KP transponeerimine peahelikku). Võimalikud on ka muud, individuaalsed muudatused (näit. sissejuhatava ritornelli ja solisti ekspositsiooni teemade kõrvutamise).

Koodalikult kõlav viimane ritornell on tavaliselt ritornelli lühivariandi (3. lõigu) sarnane, kuid kõlab peahelikus. Iseloomulikuks jooneks on solisti kadents (*cadenza*) – ilma saateta virtuoosne lõik. See jääb harmoonilise kadentsi dominandi prolongatsiooni sisse (enne soolokadentsi kõlab tavaliselt K₆₄, kadentsi lõpus V₇).

KLASSIKALINE RONDO JA RONDO-SONAAT

18. sajandi teisel poolel oli käibel kaks põhilist rondo tüüpi:

- klassikaline 5-osaline rondo;
- rondo-sonaat (7-osaline rondo).

Mõlemat rondo tüüpi kasutati peamiselt instrumentaaltsüklite (eriti kontsertide) finaalides, aga ka omaette instrumentaalteostes ja ooperiaariates. NB! Teose (või selle osa) pealkiri *Rondo* (*Rondeau*) ei viita konkreetselt selle tüübile; teiste sõnadega, ka rondo-sonaadid kannavad enamasti pealkirja *Rondo*. Rondo refrään on enamasti lihtvormis, harvem periood.

5-osaline rondo

A	refraän 1	peateema	I
B	kuplee 1	sideosa + kõrvalpartii (+ kodett)	V
A	refraän 2	peateema	I
C	kuplee 2	episood	<i>minore</i> , IV, VI
A	refraän 3	peateema	I

Kooda

Rondo-sonaat

A	refraän 1	peateema	I
B	kuplee 1	sideosa + kõrvalpartii (+ kodett)	V
A	refraän 2	peateema	I
C	kuplee 2	episood	<i>minore</i> , IV, VI
A	refraän 3	peateema	I
B ₁	kuplee 3	sideosa + kõrvalpartii (+ kodett)	I
A	refraän 4	peateema	I

Kooda

Lõigud A ja B kokku on sarnased sonaadi ekspositsioonile. Kontsertide finaalides lisanduvad rondo elementidele kontserdivormi tunnused (*solo* ja *tutti* vaheldumine, „bravuurne teema“, kadentsilikud sidekäigud).

Võimalikud iseärasused rondo-sonaadis:

- mõnikord on episood (C) asendatud töötlusega; mõnikord kõlavad siin episoodiline teema ja töötluslik lõik üksteise järel;
- mõnikord jääb refrääni 3. läbiviimine ära;
- mõnikord lisandub veel teine episood (D, tekib 9-osaline rondo);
- sageli sulavad viimane refrääni läbiviimine ja kooda kokku üheks pikemaks lõiguks (pikaks koodaks).